

Efelik Müessesesinde Zeybekliğe Terfi Etme ve Yemin Töreni
Promotion and Oath Taking in the Efe Organisation

Ergün Veren*

Özet

Bu çalışmamızda Türkiye’de Batı Anadolu bölgesinde geçmişi çok eski tarihlere dayanan ve Cumhuriyetin kuruluşu ile birlikte varlığını tamamen yitiren “Efelik Müessesesi” incelenmiş, bu yapı içerisindeki hiyerarşi, emir-komuta zinciri, terfi sistemi ve yemin olgusu ile törensel yönü analiz edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Efe, zeybek, kızan, yemin, tören

Abstract

This study examines the efelik organisation (a hero - Hector organisation) which goes back in history in relation to its system of hierarchy, chain of command, promotion, oath taking and ceremonies. The organisation has disappeared since establishment of Turkish Republic.

Keywords: Efe, zeybek, kızan, oath, ceremony

Giriş

Efelik müessesesi kendi içinde emir-komuta zinciri ve hiyerarşik yapıya sahip; belli düzeni ve kuralları olan bir nevi askeri sistemdir. Bu sistem içinde yukarıdan aşağıya doğru Efe, zeybek ve kızan şeklinde hiyerarşik bir sıralama vardır.

Bu tür tüm yapılarda olduğu gibi efelik müessesesinde de kendini oluşturan statüler arasında terfi ve yemin uygulaması bulunur. Bu terfi ve yemin uygulaması, yapı içerisinde kuralları ve uygulamaları gelenekselleşmiş törensel etkinliklerle gerçekleştirilir.

Efe, Zeybek ve Kızan

Anadolu’da köy yiğidi, zeybek olarak tanımlanan efe, zeybeklerin ve kızanların lideriydi. Efelik bir tür seçimle olurdu. Efenin oğlu efenin değerinde ise efe seçilirdi (ORUÇ). Artık her şey onun buyruğuna kalmıştır. Efenin oğlu seçilemezse, zeybekler aralarından en değerli zeybeği efe seçerlerdi. Efeler birbirlerine ateşli silah çekmezlerdi. Zira bu korkaklık sayılırdı.

* Ergün Veren, Halkbilim Araştırmacısı, Ankara. ergunveren@hotmail.com

Mintanlarının yaka düğmeleri sürekli açık durur, sakal bırakmazlar, pala bıyıklı olurlardı. Başları ustura ile tıraş edilir, arka ortadan “perçem” sarkardı. Bindikleri at erkek, koşumlarının metal aksamaları gümüşlendi. Ayaklarında “kayalık” denilen özel işlemeli çizmeler bulunur, uzun namlulu silah olarak da “filinta”¹ taşılırdı (EFE). Efelerin çiçekli ve yapraklı baş çemberleri bulunurdu. Bu çemberi en çok da Aydın efeleri takardı. Efelerin giydikleri cepkenin kolları varsa “cepken”, kolsuz ise “camadan” ismiyle bilinirdi. Bunlar, üzerleri siyah işlemeli, koyu renkli çuhadandı. Sırmalı işlemeleri efeler değil, kızanlar giyerdi. Efeler bellerine bir şal dolanırlar; onun üstüne de meşin bir silahlık takarlardı. Şalvara “çakşır menevrek” denir, şalvar diz kapaklarına gelir ama dizkapaklarını örtmezdi. Bu, “dağ dunu” olarak bilinirdi. Yün çorap üzerine meşinden “kepmen” bir dizlik çekerler, camadan cepken de gövdeyi, taştan, oktan korumak için kalın gönden yapılırdı. Kimi efeler de pazubent denilen, kurşun geçirmeyeceğine inanılan bir muska taşılırdı (ORUÇ).

Zeybekler, kızanlardan sorumlu kol beyi ve efelik müessesesinin temel elamanlarıydı. Zeybek kelimesi ve zeybeklik çeşitli kaynaklarda değişik şekillerde tanımlanmıştır. Bilindiği üzere Anadolu'ya yerleşen ilk Türk'lerde asker ve orduya Sü denilmektedir. Bundan türemiş pek çok kelime arasında subaşı “ordu komutanı” sü-be “ordugâh, karargâh” ve birde subay anlamına gelmek üzere sü-bek sözcüğü bulunmaktaydı (EFE).

Nitekim günümüzde aynı anlamda su-bay olarak kullanılmaktadır. Bu sözcükteki s sesinin diğer birçok eski sözcükte olduğu kabul edilirse sözcüğün zü-bek, zi-bek ve dil akıcılığı dolayısıyla da ziybek, zeybek şekline dönüştüğü ortaya çıkar. Diğer taraftan başka bir anlama gelen sü-bek sözcüğü nasıl Arapça kökenli seybekten alınmışsa Arapçanın o çağlardaki büyük etkisi nedeniyle de sü-bek sözcüğünün zeybek veya seybek haline gelmesi o kadar olağandır. Nitekim zeybeklerin tarihteki fonksiyonları üzerinde yapılacak her araştırmada onların askerlikle yakından veya uzaktan kesinlikle bir ilişkisi olduğu görülür. Zeybeklik Türkmenlerin Batı Anadolu'ya gelmeleri ile ortaya çıkmıştır. Bu nedenle de kökleri Türkmenlere kadar uzanmaktadır. Bu dönemlerde (10-13. yüzyıl) Bizans metinlerinde görülen salpace sözcüğü sahilbeği olarak kabul edilmiştir. Oysa Bizanslı bir tarihçi bu sözcüğün anlamını kuvvetli insan olarak açıklamaktadır. Bu nedenle de salpace sözcüğünün Anadolu insanına geçmiş ve zamanla değişerek Zeybek sözcüğüne dönmüş olması mümkündür (EFE).

Zeybek sözcüğünün kökeni konusundaki diğer bir görüş ise, bu sözcüğün Arapça çevik insanlara verilen bir ad olan Zibaki'den geldiğidir. Ayrıca Şemsettin Sami *Kamus-u Türki*'de

¹ Filinta, kısa namlulu yarı otomatik bir tüfektir. Sürgülü mekanizması geri çekildiğinde boş kovana fişek yatağından alır ve ileri sürülürken de şarjörden aldığı yeni bir fişegi yatağına sürer (E.V.).

zeybekliği hafif silahlı ve güvenliği sağlamakla görevli eski bir sınıf asker olarak tanımlanmaktadır. Özbekçe’de “silahlı kişi” anlamına geldiği bilinmektedir (EFE).

Gerçekten de zeybekler Anadolu’da esas olarak kolluk görevi görmüşlerdir. Bunlar, yolları koruyorlar ve her iki fersahta bir bulunan kervansaraylarda ve mola verilen yerlerde bekçilik yapıyorlardı. Bu hizmetleri karşılığında ise, yollardan geçen yolculardan aldıkları az miktardaki paralarla geçimlerini sağlıyorlar, ancak bu işi yaptıklarından dolayı buralardan zor kullanarak para almıyorlardı (EFE).

Zeybekler tutuculuktan uzak kişiler olduklarından bazı zamanlarda adları gavura da ıkmiştı. Aynı zamanda derbentlik yaparak ve ayanların maiyetlerinde bulunarak da geçimlerini sağlıyorlardı. Zeybekler 19. yüzyıl başlarından sonra bir takım sıkıntılar içine girdiler. Bu dönemlerde ayanlığa karşı girişilen hareketler sonucu yeni gelen yöneticiler ile zeybekler arasındaki ilişkiler eskisi gibi sremedi (EFE).

Batı Anadolu ayanların zeybeklere karşı olan olumlu davranışları, II. Mahmud’un bu yöreye gönderdiği valilerle değişmiş ve sertleşmiştir. Bu davranışlarıyla Aydın halkının eğilimleri hakkında fazla bilgileri olmadığını gösteren yeni yöneticiler oldukça tehlikeli bir ortamın doğmasına neden olmuşlardır. Atalı Kel Memet isyanı böyle bir ortamda patlak vermiştir. Batı Anadolu da Aydın’dan Çanakkale’ye kadar olan bölgede, dağlarda, ovalarda yaşayan bu Türk zümresinin bir diğer özelliği, hatta en bariz özelliği giydikleri orjinal elbiselerdir. Bu kıyafet hakkında da çeşitli görüşler mevcuttur. Ancak kısa dizlik hariç diğerlerinin asli Türk kıyafeti olduğuna şüphe yoktur. Türkler kendi geliştirdikleri pantolonu Batı Anadolu’da iklim icabı kısa giymiş olabilirler. Bu kısa dizlik yani zeybek donu üzerinde cepken ve başta bir külah vardır. II. Mahmud’un reformları döneminde Aydın Valisi engelolu Tahir Paşanın zeybeklerin geleneksel giysilerini değiştirmelerini istemesi sonucu çıkan ayaklanmada zeybekler önemli kayıplara uğramış ve yenilerek yeni giysileri kabullenmek zorunda kalmışlardır (EFE).

Zeybekler arasındaki kitlesel bir başkaldırı olayı da 1854’de başlayan Sinanoğlu ayaklanmasıdır. Aydın Kaymakamı Kani Paşa’nın askerlerini yenerek  dağa egemen olan babaoğlu Sinanoğulları daha sonra Arnavutluk’tan getirilen kuvvetlerin yardımıyla Hekim İsmail Paşa tarafından yenilgiye uğratarak idam edildiler. Zeybekler 19. yüzyılın son çeyreğine kadar geleneklerini korumuşlardır. 1862’deki Karadağ harektı ile 1877 Osmanlı-Rus savaşında önemli görevler üstlenmişlerdir (EFE).

Ancak Osmanlı Devletinin son zamanlarında hkmet otoritesinin yok olması, adaletsizlik, Osmanlıya güvensizlik, köylülerin hor görülmesi, asayışsızlık, harplerin yarattığı ekonomik kriz, sosyal düzenin bozulması sosyo-kültürel alanda zeybekliğin bir kurum olarak ön plana

çıkmasına neden oldu. Kültür düzeyi düşük olan köylüler hükümetten öç almak, Osmanlı emniyet ve asayiş kuvvetlerini etkisiz hale getirmek ve zayıf düşürmek için tek yolun zeybeklik olduğuna inandıklarından bu konunun mensuplarına yataklık dahi ederlerdi. Köylü çocuğu küçük yaşlardan itibaren zeybeklik hikâyeleri ile büyür ve bu kişilere büyük bir hayranlık duyarlardı. Zeybekler I. Dünya Savaşı yenilgisinden sonra eşkıyalığı bırakarak yavaş, yavaş köylerine dönmeye başladılar. Yunan işgalinden sonra silahları ve adamlarıyla dağlardan inerek Kuva-yı Milliye saflarına katıldılar (EFE).

Kızanlar ise efenin buyruğundaki askerlerdir. Kızanlar da efenin maiyetindeki askerlerdir. Kızan kelime anlamı olarak; Batı Anadolu'nun bazı yörelerinde "çocuk" anlamında kullanılan bir sözcüktür. Kızanların; mintanlarının kolları uzundur. Giyimleri sade, cepkenleri sırma işlemelidir. Başlarının ortası tıraş edilir. Uzun namlulu silah olarak da martin² kullanırlardı. Efenin izni olmadan evlenemezlerdi (BÜHOT).

Zeybek emrine verilen gençleri, yani kızanları yönetir, eğitir. Kızanlıktan yetişmiş, üstün özellikleriyle dikkati çekmiş, nişancı, zeki ve çok cesur kişiler zeybek olabilirlerdi.

Emir komuta zinciri ve hiyerarşik yapıya sahip efelik müessesesinde kızanlıktan zeybekliğe terfi etmesi uygun görülenlerin bu derece, makam yönünden yükselmeleri bir törenle gerçekleşirdi.

Zeybekliğe Terfi Töreni

Tören; bir toplulukta, üyelerin belli bir olayı, kişiyi veya değeri ayırt edip sembolleştirmesi, bunların anlam ve öneminin güçlendirilmesi amaçlarıyla düzenlenen hareket dizisi, merasimdir (TS).

Zeybekliğe terfi töreni de belli kurallar çerçevesinde gerçekleştirilirdi. Tanyeri ağarırken tören için efe gurubu dağa çıkar. Dağa çıkmak çok önemlidir. Daha önemlisi de defne (teknel ya da ölüm ağacı derler) ağacının yanında halka olup diz çökerek beklerler (ORUÇ). Yalnız zeybek adayı kızan ayakta durur. Yatağanını³ çeker, üç kez öpüp efenin önünde diz çöker. Efe, kızana sorular sorar, zeybekler hep bir ağızdan bu sorulara (BÜHOT) yanıt verir.

Kaynaklarda bu yemin sırasında söylenen sözlerde bazı farklılıklar göze çarpmakla beraber temelde aynı olduğu dikkati çekmektedir.

Sanatçı Tolga Çandar'ın "Zeybek Yemini" isimli seslendirmesinde şu şekildedir:

² Martin; uzun namlulu ve tek atımlı bir tüfektir. 1800'lü yıllarda Osmanlı ordusu için Amerika Birleşik Devletlerinde imal edilmiştir (E.V.).

³ Bir tarafı ve ucu keskin ve sivri, kebzesi kulaklı uzun bıçaktır. Ege yöresinde Yatağan ya da kulaklı olarak isimlendirilir (E.V.).

Efe: Kızanlar, bu dağların sahibi kim ?
Kızanlar: Erimiz!
Efe: Yiğidi kim?
Kızanlar: Efemiz!
Efe: Susuz derelerde kavak biter mi?
Kızanlar: Bitmez!
Efe: Bitkisiz diyarlarda duman tüter mi?
Kızanlar: Tütmez!
Efe: Yiğit kime derler?
Kızanlar: Sözünde durup, efesiyle ölene.
Efe: Korkak kime derler?
Kızanlar: Sözünden dönen, aman dileyene.
Efe: İnsan dünyaya niçin gelir?
Kızanlar: Ölmek için!
Efe: Doğup ta ölmekten kuşkulanan bebeler?
Kızanlar: Dertlenip hortlamaya!
Efe: Var yemezlere acımak mı yoksa dayak mı haktır?
Kızanlar: Dayak haktır.
Efe: Yiğitlerde ne yoktur?
Kızanlar: Merhamet.
Efe: Korkaklar zeytini nerde düğerler?
Kızanlar: Ağaç dibekte.
Efe: Yiğitler yağı nerde kavururlar?
Kızanlar: Zalim göbeğinde.
Efe: Sözünde durmayan kahpe bacının öz kızanı olsun mu?
Kızanlar: Olsun!
Efe: Su dualı yatağan böğrüne batsın mı?
Kızanlar: Batsın!
Efe: Doğru söylediğinize Nasuh tövbesi⁴ olsun mu?
Kızanlar: Olsun!

⁴ Nasuh tövbesi, şartlarına uygun olarak içten, kalben yapılan yakarıştır. İslam dininin kutsal kitabı Kuran'ın 66'ncı suresi olan "Tahrim" suresinin 8'inci ayetine dayandırılır. Bu ayet şöyledir; "Ey iman edenler! Allah'a içtenlikle tövbe edin. Belki Rabbiniz sizin kötülüklerinizi örter ve peygamberi ve onunla birlikte iman edenleri utandırmayacağı günde Allah sizi, içlerinden ırmaklar akan cennetlere sokar. Onların nurları önlerinden ve sağlarından aydınlatır, gider. "Ey Rabbimiz! nûrumuzu bizim için tamamla, bizi bağışla; çünkü senin her şeye hakkıyla gücün yeter" derler."

Etem Oruç'un çalışmasında:

Efe - Bu koca dağların sahibi kim?

Kızanlar - Erimiz!

Efe - Yiğit kimdir?

Kızanlar - Efemiz.

Efe - Yiğit kime derler?

Kızanlar - Sözünde durana!

Efe - Korkak kime derler?

Kızanlar - Sözünden dönüp aman diyene...

Efe - Şeytana bel bağlanır mı?

Kızanlar - Yardımcımızdır, bağlanır.

Efe - Var yemezlere acımak mı gerekir, dayak mı?

Kızanlar - Dayak gerekir!

Efe - Yiğitlerde ne yoktur?

Kızanlar - Merhamet.

Efe - Korkaklar zeytini nerede döverler?

Kızanlar - Ağaç dibekte.

Efe - Yiğitler yağı nerede kavururlar?

Kızanlar - Zalimin göbeğinde!

Efe - Sözünde durmayan kahbe bacının öz kızanı olsun mu?

Kızanla - Olsun!

Efe - Şu dualı yatağan böğrüne batsın mı?

Kızanlar - Batsın!

Efe - Doğru söylediğimize Nasuh tövbesi olsun mu?

Kızanlar - Olsun!

Bahçeşehir Üniversitesi Halk Oyunları Topluluğunun kayıtlarında ise:

Efe - Bu koca dağların sahibi kim?

Kızanlar - Erimiz!

Efe - Yiğidi kim?

Kızanlar - Efemiz!

Efe - Yiğit kime derler?

Kızanlar - Sözünde durana, efesiyle ölene!

Efe - Korkak kime derler?

Kızanlar - Sözünden dönüp, aman diyene!

Efe - Varyemezlere acımalı mı, dayak mı haktır?

Kızanlar - Dayak haktır!

Efe - Susuz derelerde kavak biter mi?

Kızanlar - Bitmez.

Efe - Bitkisiz diyarlarda duman tüter mi?

Kızanlar - Tütmez.

Efe - Âdem kuşağına bel bağlanır mı?

Kızanlar - Bağlanırsa ağlanır.

Efe - Yiğitlerde ne yoktur?

Kızanlar - Merhamet yoktur.

Efe - Sözünde durmayan kahpe bacının kızanı olsun mu?

Kızanlar - Olsun.

Efe - Şu dualı yatağan böğrüne batsın mı?

Kızanlar - Batsın.

Efe - Doğru söylediğine Nasuh tövbesi olsun mu?

Kızanlar - Olsun. .

Sanatçı Ruhi Su'nun "Zeybekler" adlı eserinde de:

"Efe - Bu dağların sahibi kim?

Kızanlar - Emmi.

Efe - Yiğit kime derler?

Kızanlar - Sözünde durana.

Efe - İnsan bu dünyaya niçin gelir

Kızanlar - Ölmek için.

Efe - Şeytana inanır mısınız?

Kızanlar - Yardımcımızdır, derler törelerinde." şeklinde bir giriş vardır.

Bu sorulara benzer sorular; sorulur (ORUÇ). Ant içme bitince, efe kalkıp defne ağacının yanında durur. Zeybekler çevresine toplanırlar. Efe, zeybek adayının yatağanını (kulaklıyı) defne ağacına saplar; zeybek adayı kızan, efesine sadık kalacağına ant içerek yedi kez yatağanının altından geçer. Ardı sıra tüm zeybekler de geçerler. Efe yeni zeybeğin alnını, yeni zeybek de efesinin elini öper. Defne ağacının tohumlarını da tüfeklerine sürerler (ORUÇ).

Efe, yatağanı defne ağacından çekip yeni zeybeğe verir. Böylece kızan artık zeybek olmuştur. (BÜHOT; Oruç, 2012).

Efeler defne ağacının öldürücü siyanür taşıdığını bildikleri için ölüm ağacı demişlerdir. Defne ağacının bol olduğu dağlarda çok dolaşmazlar. Zeybeklerin ant içme töreninde defne ağacına dayanmaları, bu ağacın kutsal bir ağaç olduğunu inanmalarından kaynaklanır (ORUÇ).

Zeybeklik müessesesinin ritüeli olan zeybekliğe terfi töreni aynı zamanda yemin törenidir. Tanrı'yı veya kutsal bilinen bir kişiyi, bir şeyi tanık göstererek bir olayı doğrulama, kendi kendine söz verme, ahit anlamı taşıyan yemin/ant (TS) manevi değerlere ve erdemlere önem veren kişiler için çok büyük değer ve anlam taşıyan kavramlardır. Zeybekliğe terfi töreninde içilen andın sözleri irdelendiğinde:

- Yerin, göğün sahibinin “Allah” olduğunun vurgulandığı,
- Efenin bulunulan bölgenin tek hakimi olduğunun kabul edildiği,
- Sözünde durabilen ve efesiyle birlikte ölümü göze alabilen kişinin yiğit olarak görüldüğü,
- Sözünde durmamak ve korkup düşmandan aman dilemenin korkaklık olarak kabul edildiği,
- Malını, parasını harcayamayanlar, muhtaçlara yardım etmeyenlerin “varyemez” olarak isimlendirildiği, bunlara acınmaması; dayakla cezalandırılmaları gerektiğine inanıldığı (burada öldürmek dile getirilmemektedir),
- Susuz derelerde kavak yetişmeyeceği, bitkisiz alanlarda duman tütmeyeceği vurgusuyla bir yandan çevrecilik bilincinin varlığı ortaya konulurken diğer yandan da zeybeklerin hem yiyecek ve barınma ihtiyaçlarını karşılama hem de gizlemesinden yararlanmak için bitki örtüsüne ihtiyaç duyulduğu dolayısıyla bunların korunmasının zorunluluk olduğunun dile getirildiği,
- Hiç kimseye güvenilmemesi, inanılmaması, merhamet edilmemesinin zeybekliğin yaşam felsefesi olduğunun ortaya konulduğu,
- Son olarak da, yapılan yemine sadık kalınarak sözünde durmanın zeybek için namus kavramıyla eş değerliliği belirtilerek; uyulmadığında karşılığının bıçaklanarak infaz edilmek olduğu hatırlatılıp, tüm bu söylenenlerin içtenlikle Allah’a yönelinerek tekrarlandığının tasdik edildiği anlaşılmaktadır.

Bu içilen andın o güne kadar Zeybek tarafından Kızan’a öğretilenlerin özeti ve tekrarı olduğu, son olarak da Efe’si tarafından Kızan’a bir kez daha hatırlatıldığı görülmektedir.

Yine bu yeminde “Zeybekliğin” özellikleri de kendini ortaya çıkartmaktadır. Bunlar;

- Allaha iman,
- Efe'nin tartışmasız ve şartsız tek lider olduğunu ikrar ve kabul,
- Yiğitlik,
- Sözünde durmak,
- Ölümden sakınmamak ve efesi uğruna ölümü göze alabilmek,
- Korkusuzluk,
- Düşmandan aman dilememek,
- Varyemez olmamak,
- Öldürmek değil halk adına cezalandırıcı olmak,
- Çevreci olmak,
- Sürekli dikkatli, uyanık, tedbirli olmak,
- Güvenmeme, kuşkucu olmak, merhamet etmemek,
- İhanetin ölümlerle cezalandırılacağını bilmek.

Zeybekliğe terfi ve yemin töreninin “özendirici” yönü de vardır. Bu törensel ortam diğer kızanların da zeybeklik özelliklerini bir an önce kazanmalarına, bunun için daha fazla çaba göstermelerine ve kendilerini kanıtlamalarına neden olmaktadır.

Hangi faaliyet alanında ve ortamında olunursa olunsun, içinde bulunulan müessesenin şartlarına ve kurallarına göre hareket edip başarılı olmak, yükselmek ve grubun diğer üyelerinin huzurunda onurlandırılmak her grup üyesinin beklentisi ve hakkıdır. Bu gerçekleştiği sürece kişi bulunduğu müessese içinde huzurlu, mutlu ve başarılı olur.

Efelik müessesesinde de durum böyledir. Bu müessesenin bireyleri yönünden bakıldığında; kendine özgü sebeplerle çeteye katılmak isteyen ve kabul edilen kızan, canını ortaya koyar. Tüm şartlara sahip olduğunu kanıtlar ve sonuçta da üstü olan zeybek tarafından zeybekliğe terfisi teklif edilir. Efe’de bunu kabul eder. Grubun huzurunda törensel bir etkinlikle terfi ve yemini yaptırılır. Eski kızan, yeni zeybek artık huzurlu ve mutludur. Bu onun yeni başarılar elde etmesinde tetikleyici rol oynayacaktır.

Kaynaklar

BÜHOT = Bahçeşehir Üniversitesi Halk Oyunları Topluluğu (<http://buhot.org/tr/efe-zeybek-kizan-kimdir/>) (internet erişim tarihi: 11.04.2012)

Çandar, Tolga, “Zeybek Yemini” isimli seslendirmesi

EFE = “Efe, Zeybek, Kızan” <http://www.efe09.com/efe.htm> (internet erişim tarihi: 14.04.2012)

Meydan Larousse, “Ant” maddesi, C. 1, s. 555

ORUÇ = Oruç Etem, *Gizemli Kadın Efe*, Berfin Yayınları, İstanbul 2012

Su, Ruhi, “Zeybekler” isimli seslendirmesi

TS = *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2012